

УДК 37 (091) (477)

Морозова О.С., Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили

Морозова Ольга Станіславівна (1978 р.н.). З відзнакою закінчила історичний факультет МДГУ у 2000 р., в 2001 р. – магістратуру. Аспірантка кафедри міжнародних відносин МДГУ ім. Петра Могили. Тема кандидатської дисертації: “Боротьба за впровадження української мови в навчальних закладах України в кінці XIX – на початку ХХ ст.”.

Система освіти в дореволюційній Україні та спроби впровадження української мови у навчальних закладах (кінець XIX – початок ХХ ст.)

У статті дослідженні проблеми розвитку освіти України як частини загальноросійської освітньої системи в кінці XIX – на початку ХХ століття. Показана антинародна політика царисту, а також реакція на неї українського населення. Автор доходить висновку, що політика російського самодержавства нанесла непоправні збитки культурному розвитку української нації.

In the article the problems of development of the educational system of Ukraine, as a part of Russian educational system at the end of the XIX-th century and the beginning of the XX-th century are examined. The antinational policy of tsarist and also the reaction of Ukrainian people on it are showed. The author comes to the conclusion, that the policy of the Russian autocracy had brought irreparable damages to the cultural development of Ukrainian nation.

Становлення Української держави неможливе без національної школи і освіти. В свою чергу будівництво нової української школи, виховання національно свідомого, духовно багатого підростаючого покоління молодої Української держави неможливі без ґрунтовного і об'єктивного вивчення педагогічного минулого українського народу. Критичний аналіз історико-педагогічної спадщини дозволить не повторювати помилок і прорахунків, а максимально скористатись кращими надбаннями.

Нині як в Росії, так і в Україні розпочате всебічне вивчення історії рідної школи, освіти на основі науковості, об'єктивності, неупередженості. Однак історія розвитку національної школи і

освіти кінця XIX – початку ХХ ст. поки що вивчається фрагментарно. Це дослідження Н.В.Полякової [1], П.І.Дроб'язко [2], М.С.Поліщук [3] та ін. Тому автор статті ставить собі за мету зробити історичний аналіз системи освіти на українських землях, які входили до складу Російської імперії, та показати спроби запровадження української мови у навчальних закладах України.

Початкова освіта в Україні була представлена великою кількістю учебових закладів, які належали різним відомствам. Найбільш розповсюдженім типом початкової школи були сільські однокласні та двокласні училища Міністерства Народної Освіти з трирічним та п'ятирічним

курсом навчання, які фінансувалися в основному місцевими земствами, сільськими громадами та приватними особами. Обов'язкові предмети вивчення: Закон Божий, російська мова з чистописанням, арифметика – в однокласних училищах та разом з тим історія, географія, природознавство, церковний спів та креслення – в двокласних. У містах функціонували трикласні міські училища з шестирічним курсом навчання. Тут вивчалися читання і письмо, Закон Божий, російська мова, арифметика, практична геометрія, а також креслення, читання. З 1 липня 1912 р. міські училища перетворювались у вищі навчальні училища з чотирирічним курсом навчання, в учебний план яких входили алгебра, геометрія, фізика, малювання, спів, креслення та гімнастика [4].

Однак ці школи охоплювали порівняно невеликий відсоток дітей шкільного віку. За переписом 1897 р. в Україні на 100 чоловік населення припадало тільки 13 грамотних, і якщо кількість неграмотних для всього населення Росії становила 76,7%, то для України – 83,6% [5]. Як зазначали представники української народної партії, “українських і польських селян штучно охороняють від грамотності” [6]. Особливо критичний стан освіти був на Правобережній Україні, де відсоток грамотних становив 9% [7].

У віданні Святішого Синоду були церковно-приходські школи – однокласні з трирічним та двокласні з чотирирічним курсом навчання. В них вивчалися: Закон Божий, церковний спів, читання церковної та світської літератури та письмо, арифметичні дії. В двокласних школах викладалися ще й початкові відомості з історії церкви та батьківщини [8]. Вчителями в них були місцеві священики, а також випускники духовних учебних закладів. Крім того, Синоду належали школи грамоти з дворічним курсом навчання, які не мали статусу повноцінного навчального закладу [9].

На 1 січня 1897 р. в Російській імперії нарахувалося 78724 початкові школи, з них у віданні Синоду знаходилося 34836, або 44% від загальної кількості, у віданні Міністерства Народної Освіти – 32708, або 42% [10]. Комісія, створена Комітетом Міністрів для складання “Правил про церковно-приходські школи”, наполягала на тому, щоб всю справу початкової освіти народу та нагляду за нею передати духовництву “як природному и законному учителю народу” [11]. Збільшилися асигнування на утри-

мання церковно-приходських шкіл: якщо в 1884 р. вони становили 55 тис. руб., то у 1905 р. – 10091916 руб. В той же час витрати з державного бюджету на міністерські школи були меншими: у 1896 р. вони становили 1454672 руб., або в 2,5 раза менше, ніж на церковно-приходські школи [12], де знання учнів були обмеженими порівняно з міністерськими. У 48288 (52%) початкових школах відомства Міністерства Народної Освіти навчалося 3660628 учнів (63%), а в 42696 (45,5%) церковно-приходських школах – 1983817, або 35,5% [13].

Така ситуація сприяла появлі значної кількості приватних шкіл, де велася широка просвітницька діяльність та впроваджувалось навчання рідною мовою. Але уряд за таємне навчання жорстоко карав винуватців [14]. Лише в 1906 році, як повідомляє часопис “Киевская Речь”, утиски щодо “таємного навчання” притинились [15]. Частина початкових шкіл належала земствам. В Україні земські школи почали відкриватися з 60-х рр. XIX ст. [16]. Земствам доводилося розпочинати шкільну справу заново, “бо те, що дісталося їм у спадщину, було просто жахливе: не було програм, планів, дидактичних і методичних приписів, сурова дисципліна” [17]. В 1885 р. земства витрачали на освіту 16% свого річного бюджету, а Міністерство Народної Освіти – трохи більше 1 млн. руб. на рік [18].

Багато разів земства українських губерній клопотали перед урядом про введення в школах навчання українською мовою, але уряд на такі клопотання або зовсім не відповідав, або відхиляв її без жодних мотивів [19]. В 1906 р. у віданні земських установ перейшли: учительські семінарії, міські й повітові училища і школи, двокласні та однокласні училища міністерства народної освіти, учительські, двокласні, церковно-приходські школи та школи грамоти Святішого Синоду [20]. До того ж у “Проекту тимчасових правил по народній освіті” від 1906 р. зазначалось, що у навчальних закладах викладання може проводитись мовами всіх національностей, які населяють країну, але в урядових та громадських – мовою більшості учнів [21]. В Україні ж користування в школах “малоросійським наречием” було можливе “лише як допоміжним засобом на початку навчання при поясненні” [22].

Взагалі земства відіграли одну з головних ролей в організації народної освіти Російської імперії. Їх відсутність на Правобережжі досить негативно відбилася як на політичному житті

краю, так і на справі народної освіти. Тут було набагато менше учбових закладів, ніж в інших частинах України.

З 50-х рр. XIX ст. в Україні існували недільні школи з ініціативи української інтелігенції. Ці школи відіграли певну роль у впровадженні рідної мови у навчання, поширенні самосвідомості українського народу [23]. Не дивно, що ще в 1861 р. за наказом Олександра II було доручено нагляд за недільними школами аж трьом міністерствам, а саме: освіти, внутрішніх справ і духовного відомства. Валуєвським циркуляром 1863 р. в них була заборонена українська мова. З 1891 р. недільні школи були підпорядковані духовному відомству [24].

Щодо шкіл професійної освіти, то вони підлягали різним відомствам: кадетські корпуси та вищі військові школи – військовому; сільськогосподарські школи й академії – Міністерству земельних справ; фельдшерські та ветеринарні – Міністерству внутрішніх справ; духовні школи, семінарії, академії – Синоду; комерційні школи – Міністерству фінансів. Технічні й ремісничі школи були у підпорядкуванні Міністерства торгівлі й промисловості; учительські інститути і семінарії – Міністерства освіти [25].

Великою проблемою початкових шкіл були бідна матеріальна база та зліденне становище вчителя: “Зовсім не дивним відається тим, хто близько знає російську народну школу, широко розповсюджене в Росії своєрідне “шкільне побутове явище”: вчитель за власні гроші поповнює шкільну бібліотеку, купує картини, виписує за свій рахунок дитячий журнал і т.п. ...” [26]. І в цей же час “учитель завжди „червоний”, завжди неблагонадійний політично і морально, – розмірковує начальство. Тому його завжди можна заарештувати, хоча б на основі однієї голослівної заяви...” [27].

Іншою не менш важливою ланкою системи освіти були *середні* школи: гімназії, реальні школи, комерційні, учительські семінарії. Для дворян існували дворянські гімназії, пажеські корпуси, ліцеї, кадетські корпуси, військові школи та академії, інститути шляхетних дівчат. Духівництво мало духовні школи, духовні семінарії та духовні академії, де спочатку вчилися діти духовництва, а згодом – і діти міщан і селян [28].

Після закінчення початкової школи вступ до середнього учбового закладу був неможливий без спеціальної додаткової підготовки. До того

ж встановлювалася дуже висока плата за навчання – від 100 до 300 руб. на рік. Все це фактично позбавляло дітей трудящих можливості одержати середню освіту [29].

В системі середньої освіти центральне місце займали класичні гімназії – чоловічі та жіночі. Випускники перших користувались перевагою при вступі до університетів. У чоловічих гімназіях з 8-річним курсом навчання програма включала такі предмети: Закон Божий, руська та церковнослов'янська, латинська, грецька, німецька, французька мови, філософська пропедевтика, законознавство, математика, фізика, історія, географія, природознавство, малювання, чистописання [30]. Жіночі гімназії складалися з семи класів з річним для кожного класу курсом, але запроваджувався ще спеціальний курс (1-2 роки) для тих, хто хоче здобути право на звання домашніх вчительок [31]. Особливими типами жіночих середніх учбових закладів були гімназії та інститути шляхетних дівчат відомства імператриці Марії, учителі плани яких наближалися до програм гімназії МНО.

Прогімназії, як чоловічі, так і жіночі, мали 4-або 6-річний курс навчання та мали полегшену в порівнянні з класичними гімназіями програму навчання.

Реальні училища були розраховані на підготовку до технічної освіти. Курс навчання – 7 років. У п'ятому та шостому класі могли відкриватись комерційні відділи. В сьомому класі наголос робився на підготовку до вступу у вищі учителів закладі з механіко-технологічним та хіміко-технологічним спрямуванням (в університети випускники реальних училищ не допускались). Учбовий план включав такі предмети: Закон Божий, російська мова, одна іноземна мова, географія, історія, математика, фізика, природознавство, малювання, креслення, чистописання, законознавство. В комерційних відділеннях збільшувалась кількість годин на вивчення іноземних мов та вводилося письмоводство та книгознавство [32]. Технічні училища МНП готовили техніків для промислових підприємств. Курс навчання – 3-4 роки [33].

Учительська семінарія готувала майбутніх вчителів початкової школи, в ній добре були поставлені педагогічна і трудова підготовка, хоча знання з основ наук вона давала недостатні. Важким було й матеріальне становище семінаристів через мізерність коштів, що виділялися для утримання семінарій; адміністрації доводи-

лося скорочувати кількість стипендій, щоб збільшити їх розмір [34].

В усіх школах України викладання велося російською мовою – вживання української мови вважалося державним злочином, хоча протягом 1901-1909 рр. у курс міських училищ могло бути запроваджене як необов'язкове викладання таких мов, як німецька, французька, вірменська, калмицька, латиська, естонська, монгольська, татарська [35]. У 1906 р. Міністерством Народної Освіти дозволено “вчити української мови в тих гімназіях, де цього схочуть” [36], причому українська мова використовувалася як допоміжний засіб спілкування вчителя з учнями на перших порах навчання [37].

Після революції 1905-1907 рр. самодержавство посилило наступ проти національного руху поневолених народів Росії, у школах насаджувався дух монархізму та релігійності. Істотних зрушень в системі освіти, зокрема національної, не сталося. Рівень освіченості українців залишився низьким (чоловіків – 23,3, жінок – 3,9%), в той час як у німців він становив відповідно 59,9% і 58,6%, литовців і латишів – 52% і 62,5%, євреїв – 48,9% і 28,2%, фінів – 35,2% і 26,9%, а в цілому в Російській імперії – 29,3% і 13% [38].

А.Русов відзначав: “Привілейоване становище, яке за цією ознакою займають німці, звичайно пояснюється тим, що їм дозволялося мати школи рідною мовою, тоді як заснування школи з викладанням рідною мовою українців вважається чомусь державним злочином, внаслідок чого вони й займають останнє місце за грамотністю в ряду всіх народів Європейської Росії” [39].

Вища школа була представлена університетами, інститутами, консерваторіями, вищими жіночими курсами. Вищі учбові заклади, і насамперед університети, царський уряд розглядав як оплот самодержавства, джерело поповнення державного апарату і промисловості “благонадійними” кадрами, знаряддя своєї русифікаторської політики.

Першим університетом в Україні був Харківський університет, який було відкрито 17 січня 1805 р. у складі чотирьох факультетів: словесного, етико-політичного, фізико-математичного та медичного. Київський університет було відкрито 15 липня 1834 р., він мав 2 факультети: філософський і правничий, у 1841 р. з'явився медичний факультет. Новоросійський університет в Одесі було відкрито на базі Рішельєвського ліцею 1 травня 1865 р. у складі 2-х відділів: фізично-

математичного і правничого та інституту східних мов.

Слід відмітити, що студенти та викладачі вищих шкіл вели найактивнішу боротьбу за оновлення існуючої системи освіти. Вони вимагали заснування нових кафедр з викладанням українською мовою, демократизації навчання. Найбільш яскравою сторінкою історії щодо цього питання є боротьба викладачів та студентів Київського університету. Є цікава звістка про розмову студентів з ректором Цитовичем з приводу заснування українських кафедр [40].

Інтелігенція Харкова, Полтави, Чернігова подала до рад Харківського та Київського університетів колективні петиції, в яких висловлювалися бажання, щоб у цих університетах було засновано кафедри української літератури, мови, історії, етнографії й звичаєвого права. Українське студентство цілком поділяло погляди української громадянськості й у кінці 1905 р. прийняло резолюцію про необхідність заснування українознавчих кафедр, і рада професорів Одеського університету поставилась до цього бажання досить прихильно [41].

Причину денационалізації школи, недосконалості системи освіти студенти бачили перш за все у діях та політиці уряду, і тому, разом з реформуванням системи освіти, вони вимагали повалення самодержавства. З цією метою студенти організовували сходки, з'їзди, демонстрації, страйки, за що зазнавали жорстоких репресій з боку царського уряду. Але боротьба продовжувалася, і студенти навіть досягали деяких поступок в цьому питанні.

На території України, що входила до складу Росії, на початку 1917 р. діяло 27 вузів, у яких навчалося 35,2 тис. студентів [42]. Серед них – 3 університети (в Харкові, Києві, Одесі), три технічні вузи (Київський політехнічний інститут, технологічний інститут у Харкові, гірничий інститут у Катеринославі), один ветеринарний інститут у Харкові, 2 консерваторії (у Києві й Одесі), 7 вищих жіночих курсів (у Києві, Харкові, Одесі); фахівців з вищою освітою готував Ніжинський історико-філологічний інститут [43].

Взагалі на початку ХХ ст. освіта в Україні, як і в усій країні, далеко не задовольняла потреб супільства. І хоча об'єктивні умови економічного розвитку країни, революційна боротьба народу примусили царизм піти на деякі поступки вимогам часу – трохи розширити мережу на-

вчальних закладів, дещо демократизувати систему освіти, в цілому він залишався на старих антинародних позиціях щодо освіти. Спроби створення української школи, запровадження української мови в систему освіти лишились марними.

Таким чином, освітня система Росії була основою становлення системи освіти в Україні.

Література

1. Полякова Н.В. Образовательная система пореформенной России: практика и исторический опыт // Социально-гуманитарные знания. – 2001. – № 2. – С. 227-244.
2. Дроб'язко П.І. Українська національна школа: витоки і сучасність. – К.: Академія, 1997. – 179 с.
3. Поліщук М.С. Учителівський семінар в Правобережній Україні в другій половині ХІХ століття // УДК. – 1994. – № 4. – С. 54-59.
4. Россия. 1913 год: Статистико-документальный справочник. – СПб.: Блиц, 1995. – С. 325.
5. Сініцький А.Ц. Антиукраїнська політика російського самодержавства (1900-1914): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – С. 141.
6. Істория Украины: Хрестоматия: У 2-х ч. – 2-ге вид. / Упор. С.М. Клапчук (керівник), Б.І.Білик, Ю.А.Горбань та ін. – К.: ІЗМН, 1996. – Ч. 1. – С. 355.
7. Сініцький А.Ц. Вказ. праця. – С. 141.
8. Тихомиров Д. Сборник правил и программ для церковно-приходских школ. – 2-е изд. – СПб.: В типографии В.Безбородька и Комп., 1889. – С. 3.
9. Россия. 1913 год. – С. 325.
10. Фармаковский В. Начальная школа Министерства народного просвещения. – 2-е изд. Издание журнала "Русская школа". – СПб.: Типография Н.Н.Скороходова, 1900. – С. 1.
11. Осоксов А.В. Начальное образование в дореволюционной России (1861-1917). – М.: Просвещение, 1982. – С. 22-23.
12. Константинов Н.А., Струминский В.Я. Очерки по истории начального образования в России. – М.: Учпедгиз, 1953. – С. 169.
13. Осоксов А.В. Вказ. праця. – С. 24.
14. Білокінь О.І. Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906-1917): Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2001. – С. 63.
15. Впала ще одна перешкода до освіти народу // Рідний край. – 1906. – №42. – С. 8-9.
16. Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К.: Альтернатива, 1999. – С. 163.
17. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наук. думка, 2001. – С. 349-350.
18. Константинов Н.А., Струминский В. Я. Вказ. праця. – С. 184.
19. Сірополко С. Вказ. праця. – С. 352.
20. Проект временных правил по народному образованию // Протоколы III делегатского съезда Всероссийского Союза учителей и деятелей по народному образованию 7-10 июня 1906 г. – Б.м., 1906. – С. 172.
21. Там само. – С. 171.
22. Чарнолуский В. Основные вопросы организации школы в России. – СПб., 1909. – С. 69.
23. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). – Кн. 1. – Київ, 1994. – С. 48-49.
24. Сірополко С. Вказ. праця. – С. 400.
25. Там само. – С. 373.
26. Соломатин П. Как живет и работает народный учитель. – Б.м.: Прометей, б.г. – С. 38.
27. Там само. – С. 165.
28. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905-1920). Український вільний університет. – Мюнхен, 1969. – С. 9.
29. Історія Української РСР: У 8 т. – Т. 4. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 430.
30. Россия. 1913 год. – С. 1361-1362.
31. Общеобразовательных учебных заведениях ведомства Министерства народного просвещения, дающих права на учительские звания. О женских гимназиях и прогимназиях Министерства народного просвещения // Настольная книга по народному образованию / Под редакцией Г.Фальборка и В.Чарнолуского: В 3 т. – Т. II. – СПб., 1901. – С. 326.
32. Россия. 1913 год. – С. 326.
33. Сірополко С. Вказ. праця – С. 373.
34. Поліщук М.С. Вказ. праця. – С. 57.
35. Извлечение из свода уставов ученьих учреждений и учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения // В Чарнолуский. Настольная книга по народному образованию. – СПб., 1911. – С. 349.
36. Українська мова в гімназіях // Рідний край. – 1906. – №48. – С. 9.
37. К.Г. Вчителям дозволено розмовляти українською мовою // Рідний край. – 1906. – №49. – С. 8.
38. Процент грамотности народов, живущих в Европейской России // Украинский вопрос в его прошлом и настоящем / Под ред. О.К.Волкова, М.С.Грушевского, М.М.Ковалевского, О.Е.Корша и др. – Пг.: Типография т-ва "Общественная польза", 1916. – Т. 2. – С. 405.
39. Там само. – С. 406.
40. М.Д. Автономний університет і українські кафедри // Рідний край. – 1906. – №49. – С. 2-3.
41. Заява студентів-українців, подана ректорові Київського університету // Рідний край. – 1906. – № 48. – С. 4-5.
42. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (Х – початок ХХ ст.): Нариси. – К.: Рад. школа, 1991. – С. 325.
43. Там само.

Надійшла до редколегії 22.10.2003 р.

Побудована на засадах становості, класової нерівності, нерівності статей, самодержавства, децентралізації та спрямована на придушення національної свідомості народів, політика царства нанесла непоправні збитки культурному розвитку української нації.